

УДК 78.146(075.8)

Владислав Смирнов

БІЛЯ ВИТОКІВ ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ (АНАТОЛІЙ ЛУНАЧАРСЬКИЙ vs ГРИГОРІЙ ГРИНЬКО)

Ідея комунізму, яка ходила по Європі примарою, відрізняється від інших соціальних утопій тим, що набула в нашій країні реальності. Її реалізація отримала на українських теренах деякі специфічні виміри і стратегії втілення. Українські більшовики, опинившись при владі у розореній революцією і громадянською війною країні, прагнули до автономії і намагалися самотужки керувати процесом державотворення. Амбітні завдання ставили перед собою на початку 1920-х років і керівники українського Наркомосу. Створити освітню систему за своїми уподобаннями їм, зрештою, не вдалося, але самі плани і перші кроки по їх утіленню були значущими і заслуговують на увагу сучасних дослідників у галузі педагогіки.

Питання освіти широких верств населення почали привертати увагу суспільства ще на початку ХХ століття. Наприклад, яскравий представник теорії «вільного виховання» Костянтин Вентцель (1857–1947) у своїх творах («Вивільнення дитини», «Нові шляхи виховання й освіти дітей» та ін.) великого значення надавав новим закладам освіти, в яких «у єднанні» будуть виховуватися діти капіталістів і пролетарів, сановників і швейцарів. Завдяки цьому, на думку вченого, припиниться боротьба і настане співробітництво класів. Противагою старій школі Вентцелю бачився «Будинок вільної дитини», де не було б навчального плану, програм, класно-урочної системи. У таких «Будинках» мали перебувати діти від 3 до 13 років, вільно об'єднані залежно від віку та інтересів у рухливі групи. Постійні вчителі були не потрібні, їх мали замінити батьки. Діти разом із батьками мали гуртуватися у своєрідну громаду: тут діти могли б погратися, попустувати, зайнятися тим чи іншим видом продуктивної праці, поговорити з дорослими і в такий спосіб набути потрібних знань і навичок. Систематичне навчання не передбачалося. Центром занять мали стати майстерні з різноманітними видами ручної дитячої праці. На думку Вентцеля, усе виховання у наявних на той час школах зводилося до дресирування і було наскрізь просочене догматизмом і духом примусу. Тому, протестуючи проти старої школи, він взагалі відкидає будь-яку шкільну організацію (ця Вентцеля думка проросла нині у помітне педагогічне явище – анскулінг).

Інший відомий вчений (до речі, автор широко поширеного нині терміна «педагогічний процес»), Петро Каптерєв (1849–1922), стоячи на позиціях К. Ушинського щодо народності виховання, бачив педагогіку незалежною як від втручань держави, так і від політичної кон'юнктури. Науковець стверджував, що «державна педагогією власне не займається, вона створює школи і керує ними, але педагогічно не організує їх. Усе це

робить суспільство» [2]. Думка П. Каптерева щодо «автономності» школи пізніше знайшла втілення в ідеях «безпартійності» та «аполітичності» освіти.

Більшовики на чолі з В. І. Леніним узялися за питання народної освіти ще за часів існування III Державної думи, яка обговорювала законопроект про всезагальне навчання. У наступній, IV Державній думі на засіданні 4(17) червня 1913 року депутат-більшовик Олексій Бадаєв, оперуючи офіційними статистичними даними, підібраними для нього Леніним, зазначив, що у країні грамотних усього 21 % населення, дітей у шкільному віці – 22 %, а учнів – лише 4,7 %, тобто майже вп'ятеро менше [3]. Більшовики резюмували: близько чотирьох п'ятих дітей і підлітків у країні позбавлені народної освіти. Вони назвали цю країну дикою, із масами народу, пограбованими у смислі освіти і знань. Згодом питання народної освіти були доручені Надії Крупській (1869–1939), яка опікувалася ними упродовж 1915–1939 років. У статті «Шкільна муніципальна програма», опублікованій у газеті «Правда» (1917), Н. К. Крупська закликала органи самоврядування розгорнути боротьбу за єдину загальну трудову школу. У «Матеріалах з перегляду партійної програми» (1917) Н. К. Крупська з В. І. Леніним запропонували доповнити чинний у Програмі пункт про відділення школи від церкви вимогою повної світськості освіти, вказали на необхідність здійснення політехнічної освіти, яка знайомила б дітей до 16 років теоретично і на практиці з усіма головними галузями виробництва, а також установила тісний зв'язок навчання з дитячою суспільно корисною працею. У «Матеріалах» йдеться про необхідність передати справу народної освіти до рук демократичних органів місцевого самоврядування і навіть про введення виборності вчителів безпосередньо самим населенням та його праві відкликати небажаних учителів.

Після приходу більшовиків до влади впроваджувати накреслені партією плани судилося уродженцю Полтави⁸, людині, яка протягом наступних дванадцяти років обіймала посаду народного комісара освіти – Анатолію Луначарському (1875–1933). Навіть короткий перелік усього того, чим займався протягом свого життя Анатолій Луначарський, дає уявлення про його неординарну особистість і величезну працездатність. Він був професійним революціонером, блискучим публіцистом і оратором, письменником, драматургом, великим політичним і державним діячем, а також перекладачем, критиком і мистецтвознавцем. Луначарський мав найблискучіші знання у різноманітних галузях гуманітарних наук, розумівся у питаннях природознавства, біології, фізики, хімії, був винятково ерудованим у царині літератури і мистецтва. Керуючи

---

⁸ У м. Полтаві Анатолій Луначарський народився і провів перші чотири роки життя. Його будинок поблизу пам'ятника коменданту Полтавської фортеці полковнику О. Келіну з непоказною меморіальною дошкою простояв до 2000 року і був знесений при будівництві нового житлового комплексу. Вулиця у центрі міста, яка носила ім'я Луначарського, перейменована на вулицю імені 1100-ліття Полтави. Цікаво, що вулиці, які носять імена Леніна та його соратників Крупської, Калініна, Куйбишева, Фрунзе, Ульянових та ін. зберегли свої назви.

культурною сферою, А. В. Луначарський сповідував ідею, що є близькою до ідеї одного з фундаторів соціальної педагогіки Пауля Наторпа (1854–1924): керувати державою мають Ради фахівців. Будівництво соціалізму – справа не широких мас, а науки і розуму, соціалізм має бути не механічно-політичним, а органічно корпоративним. Тільки такий соціалізм може розраховувати на успіх у протидії бюрократичному механізму абсолютистської держави. Демократизм і відкритість, властиві наркомун освіти, описує у спогадах славнозвісний радянський письменник Корній Чуковський [7]:

«...Анатолій Васильович – увесь Петроград називав Луначарського Анатолієм Васильовичем – мешкав тоді в Манежному провулку, недалеко від Літєйного, у маленькій, непоказній квартирі, яку всякий день осаджували десятки людей, що ждали його поради і допомоги. Педагоги, робітники, винахідники, бібліотекарі, циркові ексцентрики, футуристи, художники всіх напрямків і жанрів (від передвижників до кубістів), філософи, балерини, гіпнотизери, співаки, поети Пролеткульту й просто поети, артисти колишньої імператорської сцени – усі вони довжелезною низкою йшли до Анатолія Васильовича на другий поверх по замизканих сходах, у тісну кімнату, яка зрештою стала називатися «приймальною». <...> Уже до дев'ятої ранку приймальня набивалася народом. Сиділи на художому дивані, на підвіконнях, на табуретах, принесених з кухні. Серед безлічі інших відвідувачів особливо чітко запам'яталися мені: Всеволод Мейерхольд, Володимир Бехтерев, фотограф Наппельбаум, син Чернишевського Михайло Миколайович, академік Ольденбург, старий романіст Ієронім Ясинський, художник Юрій Анненков, Олександр Кугель, знавець і фанатик театру».

Про толерантність А. В. Луначарського, про його вміння слухати і, разом з тим відстоювати власну позицію, свідчить інший фрагмент спогадів Корнія Чуковського [7]:

«...У двадцятому році в Москві у Будинку преси під головуванням Керженцева відбувся диспут про Луначарського як драматурга і поета, що перетворився в нещадне судилище. Ті, хто виступали, у тому числі Маяковський, дружно, один за одним, цілих чотири години засуджували й сварили п'єси Луначарського.

Анатолій Васильович «сидів на естраді й протягом чотирьох годин слухав вщент нищівні звинувачення на адресу своїх п'єс... – згадував згодом Михайло Кольцов. – Луначарський слухав усе це мовчки, і важко було собі уявити, що може він заперечити такому Монблану звинувачень. І от уже біля опівночі... Анатолій Васильович узяв слово. Що ж відбулося? Він говорив дві з половиною години, і ніхто не пішов із залу, ніхто не ворухнувся. У досконалій промові він захищав свої твори, громив своїх супротивників, кожного поодиноці й усіх разом.

Скінчилося тим, що весь зал, включаючи й лютих опонентів Луначарського, влаштував йому о третій годині ночі такий тріумф, якого Будинок преси не знав ніколи».

«Я не був на цім достопам'ятнім диспуті, – продовжує К. Чуковський, – але не забуду, як натхненно розповідав мені про нього Маяковський під свіжим враженням у Ленінграді.

– Луначарський говорив як бог, – такі були справжні слова Маяковського. – Луначарський тієї ночі був геніальний».

Демократизм А. В. Луначарського позначився і на його діях на посаді наркома освіти країни. Так, рішуче реформуючи в Росії освітню систему, нарком не вдався до адміністративних дій проти розбудови в Україні суттєво відмінної від російської системи освіти. Свою незгоду з українським Наркомосом, очолюваним Григорієм Федоровичем Гриньком (1888–1938), він висловлював у численних теоретичних дискусіях на цю тему⁹. І українські, і російські очільники освіти не мали розбіжностей там, де йшлося про необхідність відійти від усталених традицій дореволюційної школи і підпорядкувати освіту комуністичній ідеології. Це відображено у матеріалах Першої партійної наради з питань народної освіти (31 грудня 1920 р. – 4 січня 1921 р.). Але їхні погляди на подальший розвій освітньої галузі суттєво різнилися. Г. Ф. Гринько не бачив сенсу у загальноосвітній спрямованості освіти, надаючи пріоритетного значення соціальному вихованню (соцвиху) і професійній (спеціальній) підготовці, яка мала починатися з раннього віку. Він гостро критикував російську систему освіти, де згідно із Положенням про єдину трудову школу РСФРР (затвердженим на засіданні ВЦВК 30 вересня 1918 р.) створювалися загальноосвітні дев'ятирічні школи, поділені на два ступені (перший – для дітей віком від 7 до 12 років (п'ять класів), другий (чотири класи) – для дітей віком від 12 до 16 років). Під проводом Гринька Перша (березень 1920 р.) і Друга (серпень 1920 р.) Всеукраїнські наради з питань народної освіти ухвалили обмежити єдину трудову школу семирічкою (замість дев'ятирічки), а професійну спеціалізацію розпочинати вже з п'ятого класу. По закінченні семирічки (на 8-му і 9-му роках навчання) можна було вступати до професійних шкіл, де спеціальна підготовка тривала, завершуючи собою профільну вертикаль. Водночас вводилася паралельна, допоміжна гілка освіти: чотирирічка – школи учнівства різних типів – вечірній робітничий технікум (без відриву від виробництва) [1].

Сьогодні деякі дослідники (зокрема, В. В. Липинський, Донецьк) вважають, що ця розбіжність позицій відображала наявність різних концепцій у тодішній світовій педагогічній науці [4]. Григорій Гринько

---

⁹ Так звана «концепція Г. Гринька» була максимально прагматичною: дошкільні заклади соціального виховання для дітей від 4 до 8 років; єдина трудова школа для дітей від 8 до 15 років (I концентр 4-річний – з 8 до 12 років, II концентр 3-річний – з 12 до 15 років); професійні школи (для молоді віком 15-18 років) і вищі навчальні заклади (технікум, інститут, академія). Політехнізм в освіті, програмна засада марксизму, проглядався лише у далекій перспективі. Соціальна спрямованість освіти забезпечувалася через відкриті, денні і навчальні дитячі будинки, дитячі містечка (об'єднані дитячі будинки), дитячі клуби, майданчики, комуни, колонії тощо, які мали надавати соціальний захист не тільки сиротам, а й дітям, батьки яких були не в змозі прогодувати і доглядати своїх дітей. Через паралельну гілку освіти (чотирирічка – школи учнівства різних типів – вечірній робітничий технікум) молода людина вже у п'ятнадцять років могла отримати робочу спеціальність, гарантоване працевлаштування і можливість у майбутньому отримати вищу освіту без відриву від виробництва.

постає при цьому як прихильник концепції освіти, розробленої Гербертом Спенсером (1820–1903), що протистоїть впровадженню концептуальних ідей Йоганна Гербарта (1746–1841)¹⁰. При цьому вже згадані концепції того ж К. Вентцеля та й інших вітчизняних дослідників взагалі опиняються поза увагою.

Показово, що з розвитком суспільства у складі єдиної країни СРСР освітні системи Росії й України поступово зблизилися. Вже у 1923 р. Наркомос України відмовився від своєї ідеї замінити єдину трудову школу дитячим будинком, і учнівська школа стала основною формою загальної освіти. Школи вже не розглядалися як вузькопрофільні спеціальні заклади ремісничого типу. В них здійснювалася як загальна, так і професійна підготовка, причому гарантувалося здобуття базового рівня знань семирічки. Наркомос України розширив обсяг навчального часу на загальноосвітню і теоретичну підготовку у професійних школах, збільшивши термін навчання у них спочатку до трьох, а потім і до чотирьох років. Це суттєво підняло рівень знань випускників подібних навчальних закладів. Водночас і Наркомос РСФРР від другої половини 1920-х років почав запозичувати елементи української системи освіти. Зокрема, у старших класах російських єдиних трудових шкіл була запроваджена виробнича спеціалізація, у школах учнівства досягнуте оптимальне поєднання загальної та професійної (спеціальної) освіти¹¹.

Із сучасної точки зору, яка ґрунтується на інформаційності педагогічних явищ і процесів [5], дискусія 1920-х років щодо шляхів розвитку освіти обіймається законом соціалізації¹². Особа, що навчається, знаходиться на перетині чотирьох основних груп інформаційних потоків, які взаємодіють з її когнітивною системою. Візуалізація цих інформаційних потоків на рис. 1 дозволяє виокремити такі інформаційні зв'язки: (а) ноосфера ↔ людина, (б) соціум ↔ людина, (в) культура ↔ людина.

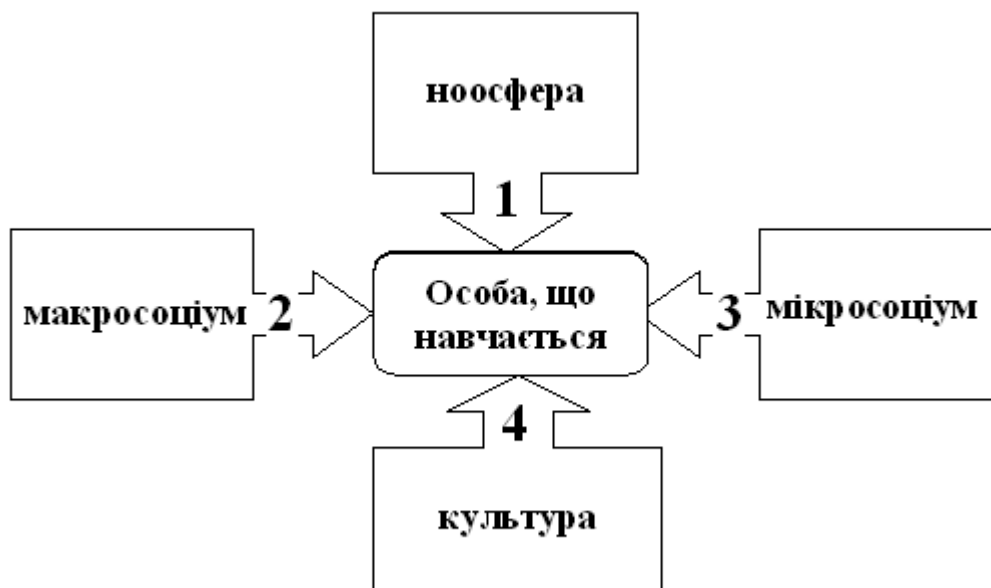
---

¹⁰ Ці оцінки потребують більш глибокого аналізу. Важко сказати, наскільки закордонні теоретичні побудови тих часів взагалі були затребувані вітчизняною практикою. Відомо, що вчительство, яке напередодні революції налічувало близько 195 тис. осіб, разом із студентством (127 тис. осіб) більше опікувалося культурно-просвітницькими питаннями і менше заглиблювалося у суто педагогічні проблеми. До того ж не Г. Гринько, а А. В. Луначарський відомий як прихильник і популяризатор ідей Г. Спенсера.

¹¹ Зазначимо, що Україна першою в СРСР вийшла на десятирічну загальноосвітню підготовку молоді (семирічка плюс професійна школа). Згодом створення шкіл-десятирічок розпочалося і в РСФРР. Див.: Луначарський А. В. Десять лет культурного строительства в стране рабочих и крестьян. / А. В. Луначарский – М. ; Л., 1927. – С. 49.

¹² В. А. Смирновим як наслідок прояву глибинних і стійких зв'язків усередині сучасної освітньої діяльності виявлені і сформульовані **основні закони новітньої педагогіки** постіндустріального етапу розвитку людського суспільства, означені як закони інформаційної педагогіки. Перший з них — *закон наступності: під час навчання знання формуються [школою] поступово і послідовно*. Другий закон — *закон соціалізації: джерелом знань є соціум, соціальне оточення учня*. Третій закон — *закон культурації: знання набуваються як частина культури людства*. Детальніше див: Смирнов В. А. Основні закони інформаційної педагогіки / В. А. Смирнов // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології [Науковий журнал]. — 2011. — № 2 (12). — С. 80—91.

Рис. 1. Інформаційні потоки (інформаційні впливи на особу, що навчається) у навчальній ситуації

Сутність соціалізації полягає у тому, що, набуваючи знання внаслідок інформаційного обміну з іншими людьми (окремими особами, малими і великими групами людей), індивід формується як особистість, і це дозволяє йому успішно функціонувати у суспільстві [6]. На рис. 1 соціалізація візуалізується уздовж лінії (2–3) «макросоціум» ↔ «особа, що навчається» ↔ «мікросоціум». На ділянці (2) «макросоціум» ↔ «особа, що навчається» реалізується інформаційна дія на людину всеохоплюючих макрофакторів¹³ соціалізації, що генеруються цивілізацією, суспільством, країною, функціонуючою у державі системою освіти. На ділянці (3) «мікросоціум» ↔ «особа, що навчається» реалізується дія мікрофакторів соціалізації, які генеруються найближчим оточенням: сім'єю, родичами, однолітками й однокласниками. Дія мезофакторів (від грецьк. «мезос» – середній, проміжний) соціалізації, які генеруються, зокрема, мережами масової комунікації, тут вважається розподіленою між інформаційними потоками (2) і (3).

Очевидно, що питання щодо шляхів розбудови освітньої галузі, які були предметом дискусії між А. Луначарським і Г. Гриньком, мають розглядатися перш за все у соціальному вимірі як пошуки оптимальних конфігурацій інформаційних впливів на людину з боку макрофакторів соціалізації.

Зазначимо, що зіткнення марксизму Луначарського й авангардистського реформаторства Гринька у вітчизняній педагогіці не завадило

¹³ Концепція щодо існування **факторів впливу** на соціалізацію людини висунута членом-кореспондентом Російської академії освіти (РАО), професором Анатолієм Вікторовичем Мудриком (РФ, Москва). Ним же запропонована класифікація цих факторів (мегафактори, макрофактори, мезофактори, мікрофактори). Детальніше див.: Мудрик А. В. Социализация человека. / А. В. Мудрик. — М. : Изд-во «Academia», 2006. — 304 с. — (Серия: Высшее профессиональное образование).

їм спільно вийти на позиції, окреслені В. І. Леніним ще на Першому з'їзді вчителів-інтернаціоналістів (липень 1918 р.): «Завдання нової педагогіки – пов'язати вчительську діяльність із завданням соціалістичної організації суспільства». Утім досить скоро раннерадянська версія педагогіки поступилася місцем жорсткій педагогіці сталінському періоду з його авторитаризмом у вихованні й інтернаціоналістським «книжковим» навчанням. Г. Ф. Гринько¹⁴ був звільнений з посади наркома освіти у 1922 році, А. В. Луначарський¹⁵ залишив посаду Наркома освіти СРСР у 1929 році. Доба реформаторства 1920-х років закінчилася. Радянська педагогіка опинилася у лабетах комуністичної ідеології і партійних догм. Вона значною мірою позбавилася паростків інноваційного потенціалу 1920-х років, втративши разом з ними реформаторське і революційне завзяття. Здавалося б парадокс, насправді – закономірність: пригнічення соціальної динаміки і стабілізація суспільства, притаманні 1930-м рр., значно більше дали розвитку освіти і науки. Створена тоді одна з найпотужніших систем освіти стала локомотивом розвитку радянського суспільства. Її потенціалу вистачило до кінця ХХ століття, коли нестача інноваційних механізмів розвитку спричинила стагнацію і кризовий стан як радянської системи освіти, так і радянського ладу в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гринько Г. Ф. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. / Г. Ф. Гринько – Харьков, 1920. – 126 с.
2. Каптерев П. Ф. Новая русская педагогика. / П. Ф. Каптерев. – М., 1914. – С. 116.
3. Ленин В. И. К вопросу о политике министерства народного просвещения / В. И. Ленин. ПСС. – Т. 23 – М. : Изд-во полит. лит-ры,

---

¹⁴ Г. Ф. Гринько двічі подавав заяви про своє звільнення (січень 1922 р., травень 1922 р.), але був усунутий з посади наркома освіти за рішенням пленуму ЦК КП(б)У (жовтень 1922 р.) «за намагання відокремити процес розвитку в Україні від Росії та інших республік». Після звільнення з посади наркома освіти у 1922–1926 рр. Г. Гринько працював головою Держплану УСРР, очолював Київський губвиконком, був заступником Голови українського уряду. У 1926 р. його запросили на роботу до Москви, де він обіймав посаду заступника голови Держплану СРСР (до 1929 р.) та наркома фінансів СРСР (1930–1937 рр.). За номенклатурою своїх посад він входив до складу найвищих партійних і радянських органів – ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б), обирався членом ВУЦВК та ЦВК СРСР. Наприкінці 30-х років життя Григорія Гринька трагічно обірвалося. У 1937 р. його заарештували, інкримінувавши шпигунство та закат з метою вбивства Сталіна. В ході слідства під тортурами він обмовив себе. У 1938 р. за вироком трибуналу був розстріляний. У березні 1959 р. Г. Ф. Гринька було реабілітовано. Детальніше про життя і діяльність Г. Гринька див.: Гринько Григорій Федорович: Українська педагогіка в персоналіях. ХХ століття / За редакцією О. В. Сухомлинської / Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, у двох книгах. – К. : «Либідь», 2005. – Кн. 2. – С. 31–36.

¹⁵ Влітку 1929 року А. В. Луначарський разом із кількома іншими членами колегії Наркомосу СРСР відмовився брати участь у проголошеній у ті часи «культурній революції» і подав у відставку. Цього разу вона була прийнята майже відразу (відомо, що до цього на знак протесту проти недолугих дій влади А. Луначарський подавав у відставку вісім разів). З відходом Луначарського інтелігенція втратилася захисника й посередника між нею і режимом. Популярність Луначарського не дозволяла відкрито піддати його репресіям, і було вирішено відправити його у «почесне заслання». У 1933 році важко хворого А. В. Луначарського, що перебував на лікуванні у Франції, призначили послом СРСР в Іспанію. Але не встигши обійняти дипломатичну посаду, Луначарський після загострення хвороби помер у містечку Ментона (Франція) усього за кілька днів до від'їзду у Мадрид.

1973. – С. 126–127.
4. Липинський В. В. Вплив світових процесів розвитку освіти на концепцію та модель освіти в УСРР у 20-і роки. – Електронний ресурс: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/12/articles/sec3/s3a6.html
  5. Смирнов В. А. Информационная педагогика : [монография] / Т. П. Варламова, И. С. Ерёмина, Л. П. Ефимова и др. ; под общ. ред. С. С. Чернова. // Теория, методика и организация педагогической работы. – [Книга 2]. – Новосибирск : Издательство «СИБПРИНТ», 2010. – 250 с.
  6. Смирнов В. А. Новітня інформаційна педагогіка: закон соціалізації. / В. А. Смирнов // Імідж сучасного педагога. – 2011. – № 10(119). – С. 5–8.
  7. Чуковский К. И. Луначарский / Корней Чуковский. Собрание Сочинений. – Т. 5 [Современники : Портреты и этюды] – М. : Терра-Книжный клуб, 2001. – Режим доступа : <http://www.chukfamily.ru/Kornei/Prosa/Lunacharsky.htm>